

פירושו של ר' מרדכי בן אליעזר כומטינו לפתיחת מורה הנבוכים

הערצת דמותו של הרמב"ם חוצה גבולות ומחוזות, והיא מאפיינת גם את חכמי ביזנטיון בימי הביניים. הערצה זו הצמיחה חיבורים פרשנים-פילוסופיים לכתבי הרמב"ם. למעט פרשנות הלכתית ענפה לספר "משנה תורה" ופרשנות פילוסופית מועטה ל"מילות ההיגיון", הטקסט שהתייחסו אליו הוגים באינטנסיביות הגדולה ביותר בימי הביניים היה "מורה הנבוכים". ר' אלנתן קלקיש כותב במהדורה השנייה של החיבור "אבן ספיר":

ודעו חכמי ישראל מורי ואחי ורבותי כי אישים רבים נבוכו בספר מורי' המ"ב מפני עצלותם והתנשאות רוחם או מפני חלישות דעתם שלא הבינו דבריו היקרים הצפונים, ובכללם לא שתו רובם כונתם בסודותיו העמוקים המפוזרים להשיב פרקיו זה על זה ולבחון מאמריו הסתורים, כי מורינו ורבינו [נו] מ[שה] [בן מימון] פיזר טליו ורביביו בפרקיו הידועים בעד שומרי משמרת הקודש.¹

קלקיש מפרט באריכות את נושאי החלק השלישי של "מורה הנבוכים",² ומסיים את סקירתו במילים: "עד כאן השגנו לדבר בסתרי מורינו הרב בחלק השלישי שלמורינו הגאון הרב רבי' משה ברבי מימון זלה"ה, וכן צריך כל משכיל לחקור בדברי מורינו".³ ר' זכריה בן משה הכהן כתב חיבור חריף נגד השגות הרמב"ן על הרמב"ם ועל אבן עזרא.⁴ ר' אפרים בן גרשון, דרשן שפעל בתקופתו של כומטינו, מצטט בדרשתו מתוך פירושו אנונימי ל"מורה הנבוכים".⁵ בירור דעתו של הרמב"ם בסוגיית קולות הגלגלים

1 אלנתן בן משה קלקיש, אבן ספיר, כ"י פריס Heb. 727 (סימנו בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי 11615) א.3.

2 שם א-211-213ב.

3 שם 213ב.

4 ראה א' גורפינקל, "מנחת קנאות לר' זכריה בן משה הכהן מקנדיאה", קובץ על יד כ (תשע"א), עמ' 125-279.

5 ד' שוורץ, "לאופייין ולמקורותיהן של דרשות ר' אפרים בן גרשון", עלי ספר כא (תש"ע), עמ' 97-98.

עומד בטבורה של מחלוקת בין חכמי רוודוס וקנדיאה.⁶ אלה הן דוגמאות קלות להתייחסות לספר הנכבד "מורה הנבוכים" בביזנטיון.

ניתן אפוא לצפות שסוגת [ז'אנר] הפרשנות על "מורה הנבוכים" (להלן מוה"נ) תגיע בסופו של דבר גם לחבל ארץ זה. ואכן, ר' מרדכי בן אליעזר כומטינו היה ככל הנראה האדם הראשון בביזנטיון שכתב פירוש כזה.

א. המחבר וזמנו

כומטינו נולד בשנת 1420 בקונסטנטינופול והתבלט בשכלתנות הביזנטית וברוחב ידיעותיו בחיבוריו הרבים. כמי שהיה תלמיד של חנוך ספורטה, היהודי הקטלוני⁷ שהיגר לביזנטיון בשלהי המאה הארבע-עשרה, היה לו תפקיד מרכזי בהנחלת המורשת הפילוסופית בביזנטיון, והגותו בולטת ביחס לקודמיו ובני זמנו, בהיות הפילוסופיה והמדעים משחקים בכתביו תפקיד מרכזי ביותר. הוא היה מלומד במקרא, בתלמוד, בפרשנות ובמדעים, והיה לאחד מבעלי הסמכות המרכזיים בעולם הפילוסופיה בקונסטנטינופול ואדריאנופול של המאה החמש-עשרה. אם לשפוט לפי עדותו, הוא לימד מדעים לא רק ליהודים, רבנים וקראים כאחד, אלא גם לגויים.⁸

את עבודותיו של כומטינו, ניתן לחלק לשתי קבוצות עיקריות: עבודות העוסקות במדעים לשם, ועבודות המתייחסות למדע במסגרת הפילוסופיה הדתית. לקבוצה הראשונה, יש לשייך עבודות במתימטיקה ואסטרונומיה, וככל הנראה גם פירוש ל"ספר השמים" של אריסטו. לקבוצה השנייה, יש לשייך את פירושו לתורה, את פירושו לשלושת ספריו של אבן עזרא – ספר "יסוד מורא"⁹, ספר "האחד" וספר "השם", ואת

6 ראה O. Elior, "Rabbi Yedidiah Rakh on Maimonides' Interpretation of Ezekiel's I Heard (Rhodes, ca. 1466): A Case Study in Byzantine Jews' Reception of Spanish Provençal Jewish Philosophical-Scientific Culture" (forthcoming)

7 ראה: ז'ן-כריסטוף אטיאס, הפירוש כדיאלוג: מרדכי בן אליעזר כומטינו על התורה, קושטא 1460, תרגם מ' ישראל, ירושלים תשס"ז, עמ' 3. על כומטינו, ראה עוד ד' שוורץ, "להבין דבר מתוך דבר: פירושו של ר' מרדכי כומטינו למורה הנבוכים", פעמים 133–134 (תשע"ג), עמ' 127–183; א' אייזנמן, "היבטים מדעיים בפירושו של כומטינו למורה הנבוכים" (עתיד להתפרסם).

8 ראה שם, עמ' 143–144. עדות נוספת על המוניטין של כומטינו היא עדותו של ר' אפרים בן גרשון. ראה אטיאס, שם, עמ' 3–4; ר' הקר, החברה היהודית בשאלוניקי ואגפיה במאות ה"ט"ו וה"ט"ז: פרק בתולדות החברה היהודית באמפריה העות'מאנית ויחסיה עם השלטונות, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט, עמ' 163.

9 ראה כומטינו, פירוש קדמון על ספר יסוד מורא (מהדורת ד' שוורץ): "ביאור יסוד מורא" לר' מרדכי בן אליעזר כומטינו, רמת-גן תש"ע (להלן: כומטינו, פירוש קדמון).

פירושו ל"מילות ההיגיון" של הרמב"ם.¹⁰ עם חיבורים אלה, נמנה גם פירושו לספר "מורה הנבוכים", שכתבתו נסתיימה בשנת 1480.

כתביו מעידים על תודעה עצמית של מורה הנענה לבקשת מקורבים אליו הזקוקים להשלים חסר בתחום המדעים. מכמה מקורות עולה שאיגד סביבו חוגים של תלמידים, ולפעמים תלמידים אחדים, שקראו יחד עמו טקסטים פילוסופיים, והוא השלים עבורם את המידע המדעי שהיו זקוקים לו. לא אחת, בעקבות הלימוד בעל פה בהדרכתו של כומטינו, נולדו ספרים רבים. נראה שזהו גם הרקע לכתיבת הפירוש על "מורה הנבוכים", שנכתב לבקשת התלמידים. וזה לשונו בהקדמתו לפירוש:

ולבקשת תלמידי היקר, עם שאר תלמידי, לחבר באור על זה הספר, לבאר עומק לשונו עם באור שאר עניניו, נדרשתי אליהם, וחברתי לתועלתם ולתועלת מי שיחפוץ בתועלתה. ונשענתי בזה אל שני דברים, אחרי השעני אל השי"ת: האחד, אל זכות הרב ע"ה, שתעזריני מלהחליף כוונתו, ותפסד צורת הספר;¹¹ והשני, אל מעוט החכמה והלמוד הנמצא בדור הזה, והתועלת המעט שאועילם יגדל בעיניהם.¹²

חיבור ספר עקב הפצרת תלמידים ידועה למשל מן הפרשנות על פירושו של אבן עזרא לתורה בשלהי ימי הביניים, אלא שכומטינו עשה מאמצים רבים לפרש חיבורים על פי הפשט, כמו שאמרנו לעיל. גם כבר אמרנו, שהיה מעורה גם בפרשנות חיבורי אבן עזרא. הפירוש ל"מורה הנבוכים" הוא מבחינות רבות המשכה של פעילות ספרותית זו.

ב. מטרותיו של הפירוש וקהל היעד שלו

בפרשנות "מורה הנבוכים", מצאנו סוגים אחדים של פירושים:

א. פירושים שכובד משקלם נעוץ בחשיפת מקורות ה"מורה", פירושו של שם טוב אבן פלקירה.

ב. פירושים המוקדשים לפרשנות רצופה של ה"מורה", כגון פירושו של ר' שם טוב בן יוסף אבן שם טוב.

10 פירוש זה נדפס גם על ידי הרב קאפח: באור מלאכת ההגיון לרבנו משה בן מימון, תרגם הגיה והכין הרב יוסף בכה"ר דוד קאפח, קריית-אונג תשנ"ז (להלן: כומטינו, מילות ההיגיון).

11 כומטינו סובר שלמוה"נ יש חומר וצורה, ובה הוא הולך בעקבות הקדמתו של אבן רשד לפסיקה, המתאר את הספר כבעל כמה תכונות, שאחת מהן היא תכליתו. השווה לכומטינו, פירוש קדמון, עמ' 61: "תכלית הדבר הוא צורתו".

12 כומטינו, פירוש למוה"נ, כ"י קמברידג', טריניטי קולג', F 12 36, קטלוג לווה 126, (ס' 12220; להלן: כומטינו, פירוש מוה"נ), 22-3א.

ג. פירושים המוקדשים למקומות קשים הטעונים הסבר בכל פרק או בפרקים מסוימים, כגון פירוש האפודי, ובמידה מסוימת גם פירושו של נרבוני.

פירושו של כומטינו נמנה במידה רבה עם שלוש הסוגות, וקשה לשייכו לסוגה מסוימת. מבחינת מגמתו, הוא נועד בראש ובראשונה להיות פירוש על דרך הפשט. בעיני כומטינו, מוה"נ הוא ספר שקשה להבינו, ועל כן הוא צריך ביאור. וזה לשונו:

והספר הזה עמוק מאד במובן מדברי הרב. ולהיותו קשה ההבנה, נערתי חצני, אני מרדכי בן אליעזר כומטינו הקוסטדיני, לפרשו לפי היכולת ולפי מה שאפשר שיפורש.¹³

אמנם, מודה כומטינו, כבר קדמו פירושים רבים למוה"נ, ובפרט פירושו של הנרבוני, "אשר האיר מחשכי הספר הזה",¹⁴ אך הקושי בהבנתו אינו נובע רק מעומק דברי כותבו אלא גם ממיעוט ידיעותיו של הקורא ומ"מעוט החכמה והלמוד הנמצא בדור הזה".¹⁵ לפיכך, אחת הדרכים העיקריות שכומטינו נוקט בהן כדי לבאר את דברי הרמב"ם, נוסף על הסבר מילולי וענייני, היא השלמת הידע המדעי החסר לבני דורו והבאת הרקע הפילוסופי של הסוגיות הנידונות במוה"נ. על כן, מבחינה מסוימת, כומטינו מתאים את עצמו לפרשנות החושפת את מקורות ה"מורה".

עדות למטרה של השלמת הידע המדעי בפירוש כומטינו היא אורכם של הפירושים העוסקים בסוגיות מדעיות: הפירוש לחלק הראשון של מוה"נ, שהעניינים המדעיים הנזכרים בו הם יחסית רבים, משתרע על כ-58 דפים; החלק השני, שגם בו יחסית יש עניינים מדעיים מרובים, משתרע על פני 42 דפים; ואילו החלק השלישי, שהעניינים המדעיים אינם מרובים בו, משתרע על פני כ-18 דפים בלבד. בדומה לזה, בפרשנות לפרקים עצמם, ניתן לראות בבירור שהפירושים הם על פי רוב קצרים ותמציתיים, והפירושים הארוכים עוסקים בעניינים מדעיים.

לכאורה, מטרתו של פירוש כומטינו להנחיל ידע מדעי לקורא בספר מוה"נ סותרת את מטרתו של מוה"נ עצמו, שהרי הרמב"ם כתב אותו עבור הקורא המשכיל המיומן במדעים ולא עבור הקורא חסר הידע המדעי.¹⁶ אולם כומטינו סובר שמוה"נ אינו מיועד רק למשכילים. הספר בא לעקור את הדעה שהתורה אין בה מגמה פילוסופית. דעה זו מושרשת דווקא בקרב ההמון, כלומר בקרב מי שמבינים את הכתובים כפי שהם נראים להם ממבט ראשון. וזה לשונו:

13 שם ב2.

14 שם ב2.

15 שם. ההדגשה שלנו.

16 רמב"ם, מוה"נ (מהדורת אבן שמואל), ירושלים תשס"א (להלן: רמב"ם, מוה"נ), פתיחה, עמ' ד-ט.

ול להיות שהמובן ממלת "תורה", בתחלת המחשבה, הוא נתינת השלמות הראשון,¹⁷ באר הבלתי מובן לבד, ואמר: "משיבת נפש" [שם; ...][תהלים יט:ח]. ובעבור שיש אנשים יעמדו על המובן בתחלת המחשבה וישימו [ב2] יסודם] [?] עליו [...], קם הרב הגדול רבינו משה בן הרב מימון ז"ל להוציאם מזאת המכשלה, וחיבר התורה עם המושכל, והיו לאחדים. וחיבר זה הספר אשר הוא צורת התורה. ואמרי שהוא צורת התורה, שהוא המאמת דברי תורה והמקימם. שבלתי כמה היו חולקים דברים ואומרים שהם כנגד המושכל.¹⁸

בסתירת העמדה שהתורה והפילוסופיה צרות זו לזו, הפך מוה"נ לדעת כומטינו ל"צורת התורה" שהיא המהות האמתית והייחודית של התורה המבדילה אותה מתורות אחרות. לכאורה, התורה היא כחומר חסר צורה, אך מוה"נ מגלה את צורת התורה, דהיינו את היסוד השכלי שהיא מיוסדת עליו. לא יפלא אפוא שכומטינו מייחס למוה"נ חשיבות רבה, וסובר שיש לפרש אותו עבור קהל גדול של קוראים. אם מטרת מוה"נ להראות את המצע השכלי שהתורה מיוסדת עליו, אזי כומטינו רואה את תפקידו הפרשני בהבהרת דברי הרמב"ם, הן בהרחבת נקבי המשכיות של מוה"נ הן בהפצת הידע המדעי החסר לבני תקופתו.

להלן נביא את פירוש כומטינו להקדמת ה"מורה" על פי כ"י קמברידג', טריניטי קולג', F 12 36, קטלוג לוה, 126.

***

פירוש שפירש

החכם מורינו ורבינו ההכ"ר מרדכי זצ"ל בהכ"ר אליעזר כומטינו זצ"ל על המורה.

אמר מרדכי בן אליעזר כומטינו [י]נוח [ע]ל [מ]שכבו [בש]לום

למה שהיתה הצלחת האדם האחרונה היא המכוונת בבריאתו, כי היא התכלית למציאותו. והיתה ההצלחה הזאת לא תגיע פתאום, כי אם בהשתדלות רב, וזה לא יתכן כי אם בהכניע תאוותיו הגדולות עמו, כי "לפתח חטאת רובץ" [בראשית ד,ז], ובהקנות לנפשו מדות מעלות, וזה הוא הנקרא "שלמות ראשון",¹⁹ כנרמז בפסוק "וגם הכהנים הנגשים אל ה' יתקדשו" [שמות יט,כב].²⁰ ובהתחבר לזה ציור האמתיות, אז תשלם נפשו ויגיע אל ההצלחה, וזה המאמר החכם ששלמות הנפש בשני ענינים במרוק והזכוך.²¹

17 ראה שם, עמ' תסט.

18 כומטינו, פירוש מוה"נ ב2.

19 ראה רמב"ם, מוה"נ ג, כז, עמ' תסט.

20 כומטינו מפרש את מעמד הר סיני וההכנות לקראתו כמשל על הדרך להשגת התכלית השכלית, ובזה הוא צועד בעקבות הנרבוני ומפרשים אחרים, שהשוו את המעמד לפרקים לא-לד, העוסקים בדרכי הלימוד של חכמת האלוהות, לאמור מטפיסיקה, ובסיכונים המתלווים ללימודה. העוסקים בסדרו של ה"מורה", כבר

והיתה תורת ה' מכוונת להגיע אל האדם בזאת ההצלחה, וזה לא יתכן, רק כשתשלים נפשו בשני השלמויות. והיתה השלמות הראשון קודם בזמן. לכן נתנה התורה להמון בנגלה,²² ותישיר גם לחכמים בנסתר, כמאמר המשורר: "תורת ה' תמימה משיבת נפש" [תהילים יט,ח]. וכמו בזה, שעם היות שהתורות הנמוסיות הם להשלים הקבוץ המדיני לבד, כמו שנודע זה למי שקרא ספרי המידות אשר חברו הפלוסופים,²³ אכן תורת השם היא תמימה, כי מכוונת אל שתי השלמויות, שהתמים הוא אשר אינו חסר דבר.

ולהיות שהמובן ממלת "תורה", בתחלת המחשבה, הוא נתינת השלמות הראשון, באר הבלתי מובן לבד, ואמר: "משיבת נפש" [שם]. ובעבור שהמובן להמון הוא זולת המובן לחכמים, והוא קודם בטבע ובזמן, הישירה החכמה האלהית בהקדים הישרתם, ושיהיה בלתי חולק על האמת גם כן.

ובעבור שיש אנשים יעמדו על המובן בתחלת המחשבה, וישימו [ב2] יסודם[?] עליו, ולא למרחוק עינם יביט,²⁴ אחר זה חכמו ישכילו זאת,²⁵ ונפלו במבוכה, קם הרב הגדול רבינו משה בן [ה]ר[ב] מימון ז"ל להוציאם מזאת המכשלה,²⁶ וחיבר התורה עם המושכל והיו לאחדים.²⁷ וחיבר זה הספר, אשר הוא צורת התורה. ואמרי שהוא צורת התורה, שהוא המאמת דברי תורה והמקימם, שבלתו כמה היו חולקים על דבריה באמרם שהם כנגד המושכל.²⁸

והספר הזה עמוק מאד במובן מדברי הרב, ולהיותו קשה ההבנה, נעתי חצני,²⁹ אני מרדכי בן אליעזר כומטיינו הקוסטדיני, לפרשו לפי היכולת ולפי מה שאפשר שיפורש. והרב ר[בינו] ע"ה השביע לבל יפרש ממנו אדם בדבר לזולתו,³⁰ אלא מה שהוא מבואר

נתנו דעתם בפירוט למקומה של חטיבה זו. ראה: רמב"ם, מוה"נ (מהדורת אבן שמואל המבוארת), ירושלים תשמ"ז, חלק ראשון, א, עמ' LXVIII-LXVI. וראה עוד הפניותיו של מ' שורץ בתרגומו למוה"נ בראש הפרקים הללו, בתוך רמב"ם, מוה"נ (מהדורת שורץ), תל-אביב תשס"ב, כרך א, עמ' 69-83.

21 השווה: רח"ק, אור ה' (מהדורת שלמה פישר), ירושלים תש"ן, מאמר ג, חלק א, כלל ג, פרק א, עמ' שכד-שכט.

22 השווה להרמב"ם, מוה"נ ג, כז, עמ' תסח.

23 כומטינו כולל את הפוליטיקה בתוך המוסר ("מידות"), וניכר מדבריו שהוא מתכוון לחיבורי אלפאראבי ואבן רשד ואחרים.

24 על פי איוב לט, כט.

25 על פי דברים לב, כט.

26 על פי ישעיהו ג, ו.

27 על פי יחזקאל לז, יז.

28 כוונת כומטינו היא: כשם שהצורה מכוונת את העצם, כך המורה מקיים את התורה. למעשה, המורה מגלה את צורת התורה, כלומר את היסוד השכלי שהיא מיוסדת עליו.

29 על פי הרמב"ם, ספר משנה תורה, הקדמה.

30 רמב"ם, מוה"נ, צואה, עמ' יב-יג.

מפורש בדברי חכמי תורתנו הידועים. וגם אנחנו נסור אל משמעתו, ונפרש מה שאמרו חכמי ישראל בו. ובשאר הדברים אשר לא יצאו מכת דברי חכמי ישראל,³¹ לא נפרש דברי הרב, אלא נפרש דברי הפילוסופים אשר מהם יצא הדבר ההוא. גם בקצת דברים הראויים להעלם בו, בכל נשתק, ונתן רמז לבד להבין הראוי לו. ובזה לא נעבור על שבועתו, מצורף אל שאנחנו לא נכוין כוונה ראשונה לבאר רק עומק לשונו, לא באור קצת סודותיו, ואם לא נמלט מהרמיזה במקומות אל דבר פנימי, כי טבע העיון ימשיכנו אל זה. וא[ן] ע[ל] פ[ן] שכבר קדמו ממנו מפרשים זה הספר, ובפרט החכם ר' משה הנרבוני, אשר האיר מחשכי הספר הזה. אמנם לא באר רק בכל פרק דבור אחד הקשה ממנו, ונמשך אחריו, או יותר מדבור אחד, והניח שאר הפרק בלתי מבואר.

ולבקשת תלמידי היקר, עם שאר תלמידי, לחבר באור על זה הספר, לבאר עומק לשונו עם באור שאר עניניו, נדרשתי אליהם, וחברתי לתועלתם ולתועלת מי שיחפוץ בתועלתה. ונשענתי בזה אל שני דברים, אחרי השעני אל הש[ן] ית': האחד, אל זכות הרב ע"ה, שתעזריני מלהחליף כוונתו, ותפסד צורת הספר;³² והשני, אל מעוט החכמה והלמוד הנמצא בדור הזה, והתועלת המעט שאועילם יגדל [א] בעיניהם.³³ ומהש[ן] ית', אשר לו היכולת, אשאל העזר להחילו ולכלותו. זה הת[ן] לי.

האגרת אל התלמיד

כתב הרב המחבר: **הנה מאז באת אלי וכוונת מקצות הארץ וגו'** – ירצה, כי אחרית המעשה תורה על ראשית המחשבה,³⁴ כי הביאה, לא הגיעה במקרה, רק כדי לקרא. וזה מורה על הזריזות. גם הבין זריזותו קודם זה, והוא אחר ששלח לו כתבים מאלסכנדריא, אך היה מספיק, כמו שמבאר, עד אשר בא וקרא עמו, וראהו פנים בפנים.

ושאגיד לך אלו הכוונות אשר למדברים – ירצה, מופתיהם על שלשה בקשות העצומות.³⁵

ואמרו העירוני החבורים ההם – ירצה ההתחברויות אשר התחברת עמי.

- 31 בכ"י כתוב גם המשפט "בו ובשאר הדברים אשר לא יצאו" ונמחק.
- 32 כומטינו סובר שגם למורה יש חומר וצורה, ובזה הוא הולך בעקבות הקדמתו של אבן רשד לפיסיקה, המתאר את הספר כבעל תכונות אחדות, שאחת מהן היא תכלית הספר. כומטינו כותב כי "תכלית הדבר הוא צורתו" (כומטינו, פירוש קדמון, עמ' 61).
- 33 אפשר שמדובר כאן בסגנון כולל, כשם שנקט כומטינו בהפצרת התלמידים, אך אפשר שהוא מציין את דלות הספרייה הביזנטית בתקופה שבין הקיסרות לשלטון העות'מאני.
- 34 ראה דודזון, אוצר המשלים והפתגמים, ירושלים תשל"ט, עמ' 125, סעיף 2038.
- 35 שהן מציאות האל ואחדותו ואי גשמיותו.

פתיחה

אמר הרב המחבר: הודיעני דרך זו אלך – באיזה אופן יגלה הנסתר, וישאר נסתר בנגלה.³⁶

אליכם אישים אקרא – קריאת הדבור. וקול אל ההמון, שלא יבינו זולת הקול.³⁷

הט אזנך ושמע דברי חכמים – כי שמיעת האזן לא תזיק, רק לכך שהוא השאלה על השכל, תשית לדעת מה שאורף, כי העקר מה שיקבל השכל.

המאמר הזה ענינו הראשון – ובקצת ספרים "כוונתו הראשונה".³⁸ יראה לי שאין זה מצורף אל **וכלל המאמר הזה ענין שני** או "כוונה שנית" לפי קצת הספרים,³⁹ לשתי סבות: האחת, שהכונה הראשונה תפל על דבר אחד בעצמו, נאמר על כונה אחרת, ותפל ממנו ג[ם] כ[י]ן] כונה אחרת בשנית, לא על ב' ענינים נבדלים, כי אז נחלק המאמר לשנים, ואין שם כונה ראשונה ושנית; והשנית, להיות זה המאמר כולל יותר משני הענינים הנזכרים. אכן, לפי דעתי שהוא מצורף אל שאר הענינים המתבארים בזה המאמר זולת אלה.⁴⁰

והענין הב' שהזכיר הרב הוא נכלל בענין הכונה הראשונה. וכן אומר: **וכלל המאמר הזה** כאלו אמר כונת המאמר הזה כלל תועלת שנית, כי המשלים נכתבו בשמות משותפים ומושאלים ומספקים, וכשיתבארו [ב3] שהם זולת הכונה הראשונה, יכלול התועלת השנית. ושני אלה נכנסים [תחת הכונה הראשונה המצטרפת אל שאר הענינים המבוארים בספר הנבואה, ירצה בספרי הקדש.

שמות משתתפים – שאין שם השתוף אלא בשם בלבד, כשם ה"כלב" הנאמר על הככב והנובח.⁴¹

והמושאלים - שנאמר על דבר אחד ראשונה, אחר[ך] כ[ך] הושאל על דבר אחר, כשם "רגל", הנאמר על רגלי ב[עלין] ח[יים] אחר הושאל על רגלי השולחן.

- 36 כומטינו מפרש את מה שכתוב בראש המורה כתחינה לגילוי מאוזן של הסודות, דהיינו גילויים בלא שיחשפו העניינים העלולים להזיק או להיות לא מובנים.
- 37 על פי דברים ד, יב.
- 38 הוא תרגומו של אחריו (מקור "מעאני"). ראה רמב"ם, מוה"נ (תרגום יהודה אחריו, מהדרת אריה ליב שלוסברג), תל-אביב תשמ"ד, עמ' לה.
- 39 הוא התרגום התיבוני, ואילו אחריו מתרגם "עניין" (במקור: "גרצ'א"). ראה שם.
- 40 כומטינו עומד על המתח בין פתיחת המורה, המציגה את המורה כחיבור פרשני, לבין תוכנו של הספר.
- 41 השווה רמב"ם, מילות ההיגיון (מהדרת ח"י רות), מהדרה שנייה, ירושלים תשכ"ח (להלן: רמב"ם, מילות ההיגיון) שער יג, עמ' 93–94. בפירושו על אתר מבהיר כומטינו את סוגיית השמות ומשווה לשימוש בהם ביוונית. ראה כומטינו, מילות ההיגיון, עמ' קעח–קפ.

והמספק הוא אשר בין המשותף הגמור והמוסכם הגמור. כשם "אדם" הנאמר על החי המדבר ועל המצוייר בכותל.⁴² ואינו משותף גמור, כי יש לו שתוף בתמונה ובתאר עם השתוף בשם. גם אינו מוסכם, כי אינם שוים בגדר.⁴³

ר"ל תלמודה - שזה הוא המפורסם בשם ה"תורה", אבל שם ה"תורה" על האמת תפל על ציור האמתיות.

ומה שלא סר היותו וגו' - כי השמות הנזכרים בעלי פנים יותר מאחד. ויתכן שהבין הוא מעצמו או למדהו אחר השם, שפרושו הוא זולת הפנים שכוון בהם אומר.

ויחשב עם זה שהוא הביא עליו נזק וגו' - כי אפשר שיותר טוב לו העדר ידיעת המושכל,⁴⁴ בעבור שהידיעה תביא חלשה באמונתו בתורה.

וכלל המאמר הזה ענין וגו' - ביארתי.

היודע באמת - הבורר הנמנעות מהמדומות.

או נעיר על היותו משל, אןף ע[ל] פ[ני] שלא נבארהו - "מורה הנבוכים" לשון רבים, שהם ב' מיני⁴⁵ מבוכות, מבוכות השמות והמשלים.

שלא ישוב מטרה וגו' - כי כשלא יבאר כל המשל, לא יבין הסכל כונת המפרש בו, ולכן לא יוכל להורות חציו כנגדו. ואין כן אם יפרשהו על שלמות, כי גלה כל כונתו בו.

וכבר בארנו בחבורנו התלמודיים - בזה גלה הרב שבאור המשלים הם מחכמת הטבע והאלהות, גם באור קצת ענינים שיזכיר. וכן גלה ש"ראשית" יורה על ההתחלה, גם באר זה ח[לק] ב פ[רק] ל. ונקראת "מעשה בראשית", כי הדברים הטבעיים מתנועעים בהתחלה אשר בהם,⁴⁶ ואינם בענינים המלאכותיים, אשר המקנה להם תמונה המלאכה, כי היא ותבניתה היא הפועל מחוץ. [4א] וכאילו אמר: הדברים שתנועתם ומעשיהם [...] באר שמעשה מרכבה חכמת האלוהות, כי הרוכב הוא משובח [?] מן הרכוב [?] עליו. וזה בארו ח[לק] א פ[רק] ע.

42 השווה רמב"ם, מילות ההגיון, שער יג.

43 כלומר אדם ותמונת אדם אינם נכללים באותו המין ואינם נמנים תחת אותו הסוג.

44 בכתב היד "מוסכל" במקום "מושכל", ותיקנו כמסתבר.

45 בכתב היד "נדיני" במקום "ב' מיני", ותיקנו כמסתבר.

46 השווה אבן רשד, קיצור השמע הטבעי, מאמר ב, ה ע"ב: "הטבעיים הם אשר להם בנפשם התחלת תנועה ומנוחה, ורצוני בתנועהם [!] בכאן השנוי, ובמנוחה העדר השינוי. וענין אמרנו: התחלת התנועה, כלומר כי להם מעצמותם שיעשו ושישתנו ויקבלו הפעלות; הנ"ל, הביאור האמצעי לשמע הטבעי (מהדורת הרוי), מאמר ב, כלל א, עמ' 213: "שהטבע התחלה וסבה לאשר יתנועע וינוח הדבר בעבורו תחלה ובעצמותו, לא בדרך מקרה"; הנ"ל, הפירוש הארוך לשמע הטבעי, מאמר ב, 50ב: "הנה יהיה הטבע התחלה מה וסבה לאשר יתנועע וינוח הדבר אשר הוא בו בראשונה ובעצמות, לא בדרך מקרה". על המושג "התחלה", ראה T. H. Irwin, Aristotle's First Principles, Oxford 1988.

ואפילו הראשים ההם אינם במאמר הזה – זה תוספת מהרב על מה שהתירו ר[ב]ותינו ז"ל. ונתן הסבה, כי כונתו **להיות האמתיות מושקפות אחר יעלמו וגו'** – יש לשאול, כי עם התר ר[ב]ותינו ז"ל במסירת ראשי פרקים, לא התירו רק עם התנאי הנזכר, להיותו חכם ומבין מדעתו. א[ם] כ[ן], אינו רשאי שיודע <י>עם להמון. ולמה יאמ[ר] שפזרם וערבם עם דברים אחרים, כדי שיושקפו ואחר יעלמו, עד שיהיו נעלמות מהמון העם? התשובה בזה: כבר התיר הרב זאת השאלה באמרו: **או באר שום אדם הענינים כולם בספר כאלו דרשם לאלפים מבני אדם** – כי מאמר ר[ב]ותינו ז"ל. **דע כי הענינים הטבעיים ג[ם] כ[ן] אי אפשר לגלותם** – ירצה כי קצת התחלות הענינים הטבעיים אין ראוי לגלותם בבאור, והם החומר והצורה וההעדר. ולזה הביאו הענינים ג[ם] כ[ן] בספרי הנבואה, כי הם מח[ו]ברים בספר, ויקרא במ ההמון והחכם ביחד. וכדי שיעלמו מן ההמון, דברו במ משל.

ואמרו: **ודברו בהם ר[ב]ותינו ז"ל בחידות ומשלים להמשך אחר דרך ספרי הקדש** – כי היה להם גם הדרך הזאת שדרכתי אני לפזרם ולערבם כדי שיעלמו, אבל נמשכו אחר ספרי הקדש, ולכן דרכו הדרך ההיא, בניהם [!] ובין החכמה האלהית קורבה גדולה. כי כמו שיעיין בעל חכמת הטבע באלו ההתחלות, כן יעיין בהם האלהי,⁴⁷ אין הפרש בניהם [!], בלבד שהאלהי יעיין בהם מצד שהם נמצאות, והטבעי יעיין בהם מצד שהם התחלות לנמצא, משלימות מציאותו.

עד שנחשבהו יום – ירצה, עת הצצת האמת.

והנה יש ממנו מי שיברק לו הברק פעם אחר פעם – ירצה, שסוף ההברקה האחת היא תחלת האחרת או בתחלת האחרת.

וזאת היא מדרגת גדול הנביאים – והסתכל כי גם בזאת המדרגה הברקות, א[ך] ע[ל] פ[י] שהן דבקות, כי בזה [ב4] יבדל מן הנבדל.

ומהם מי שיהיה בין הברקה והברקה הפרשים רבים או מעטים – ירצה כי יהיו הברקותיו יותר מהאחת, ויתכן שיהיו מעטים או רבים. ובין כל הברקה להברקה הפרש, כי לפי מספר הברקות יהיו הפרשים בקרוב.

ויש שלא יגיע למדרגה שיאור חשכו בה בברק – ירצה מי שלא הגיע למעלת הנבואה, רק להשגת הדברים במופת ובכלל העיון.

47 כינויו של כומטינו לנביא ולחכם התלמודי. שניהם מקבלים את מבנה העולם השמימי ואת המניעים לעולם השמימי כנתון, וכנגדם ה"טבעי", דהיינו המדען או הפילוסוף, מבקשים את הסיבות למבנה הנתון ולעצם החומרי.

אין מבוא לזכרם הנה בזה המאמר – כי לא נכוין לדבר דבר, עד שיקבלו הם תועלת ממנו, שזה לא יתכן, הרב והמעט כן הוא. כי מה שיתחייב לחכמה האלהית בכלל, יתחייב לחלק ממנה.

אלהי רבני – שיהיה פלוסוף גם נכנע לדת.⁴⁸

הרבו המשלים ושמום מתחלפים במין ואף בסוג – המשל עם הנמשל לפעמים הם תחת שני מינים, ולפעמים תחת שני סוגים.

ושמום ברבם הענין המכוון להבינו וגו' – זה החכם האלהי הרבני הנזכר [כר] הרכיב שני דרכי ההעלמה, הדרך אשר דבר בה הרב המחבר, והדרך אשר דרכו בה ספרי הנבואה. כי דבר במשל, גם ערכו בענינים אחרים בלתי מורים על הנמשל, גם מין אחר מן ההעלמה, שיהיה המשל האחד נתלה לחלקים, וכל חלק הוא משל לענין אחד, עד כי אשר ירצה ללמד מבלי המשל, ירצה ואפי' [לן] לא יהיה מהחכמים הגדולים, אבל יהיה איזה יודע הזדמן, וירצה לדבר מבלי המשל וחידות, לא יוכל, עד שיביא בדבריו מן העומק, מה שיעמד במקום המשל.

ברצון האלהי כמו שימשכום הענינים הטבעיים – כי הענינים הטבעיים נמשכים אחר רצון האלהי אשר לא ישתנה. וכתב בטלמיוס בספ[ר] הפרי: "כאשר ידרוש הנבחר היותר משובח,⁴⁹ אין בינו ובין המוטבע הפרש".⁵⁰ והרצון האלהי המציא הכל על היותר משובח שבעניניו, ולכן הענינים הטבעיים הם תמדיים או מאדיים, ואינם תלויים ברצון האדם, כי האדם יהיה צומח ונזון, ואפי' [לן] אם לא ירצה. וכמו שימשכוהו הענינים הטבעיים מבלתי שיבחר בהם, כן הוא נמשך בהעלם הענינים האלהיים, כי כן הוא רצון האל, שיהיו נעלמים. והראיה שכן הוא רצון האלהי, כשרצה לתתנו [א5] שלמים.⁵¹

רחוק מה שהיה – מעשה בראשית.⁵²

בדרך אחר מן הבאור – ירצה בדרך שאמר לבאר סתרי התורה, כי באר ח[לק] א פ[רק] ל"ה שהנבואה ומעלותיה הם מסתרי התורה, אשר אין ראוי שיוכנו להמון.

48 ראה ההערה הקודמת.

49 בכתב היד נוסף "הנה".

50 פותלימאוס, ספר הפרי (מיוחס לו), כ"י וטיקן 383 (ס' 463), דבור ב.

51 בכתב היד נוסף "וגו'", אך מחקנו אותה בגלל היותה טעות סופר, שכן המשפטים שלאחר הציטוט מ"ספר הפרי" אינן ב"ספר הפרי" שלפנינו, והם בגדר דברי פרשנות של כומטינו ל"ספר הפרי", ולא ציטוט, והמילה "וגו'" היא אפוא טעות סופר. כומטינו מבהיר שההסתרה בלימוד המטפיסיקה היא מעין חוק טבעי. וכשם שהאל ברא את הטוב שבעולמות האפשריים, כך גם נתהווה האופי האזוטרי של חכמת האלוהות. נשוב ונקבע: החוק הטבעי הוא שככל שדרגת החכמה עולה כך גם האזוטריות מתגברת.

52 לפי פרשנותו, הצלע השנייה של הכתוב, "ועמק עמק מי ימצאנו", מכוונת ל"מעשה המרכבה".

אשר ערבבוהו השמות המספקים – ירצה המשתתפים והמספקים והמושאלים, להיות שכל אחד מהם מסתעף על ענין יותר מאחד, ולכן כל אחד מהם מסופק על איזה דבר נאמר ממיני ההסתעפות.⁵³

ואומרו: **או יהיה הפרק כולל** – ירצה עם התבאר המכוון בפרק ההוא, יהיה כולל גם באור הענינים הזרים. ולכן המשיכו במלת "כולל". גם התנה שיהיו מב' מינים.

הפך האמת מפני שתוף השמות וגו' – ואחר שזכרתי המשלים, להיות שבא בידנו זכרון המשלים.

דע כי הבנת – ההקדמה להודיע איך הנביאים דברו במשל, וגם המשל אינו כלום, כי המכוון כלו הנמשל העמוק.

לבאר שהיו מימיה עמוקים וצונין – צנתם מפני עמקם, ר"ל קשי הבנתם, בעבור הצטרם אל הצעות, מהם ראשונות מהם שניות ויותר.

וזה **ספק חבל בחבל ומשיחה במשיחה** – ירמז על זה ארבעה שומרים: שומר חנם, ושומר שכר, והשואל, והמשתכר.⁵⁴

אמר החכם: תפוחי זהב וגו' – הביא זה הפסוק להיות נראה שנמשל תוך, וכאלו יש סתירה למה שאמר שהמשל אינו כלום.⁵⁵ גם להחזיק דברו שהתוך הוא כנמשל, ובאר שזה הפסוק נאמר על הדבר כשיש לו ב' פנים, נגלה ונסתר, לא על כשנגלהו משל לבד. וא[ף] ע[ל] פ[ני] כ[ן] התוך הוא הזהב, והחצון הוא הכסף. כי גם הדבר שכשיהיה דבור על אפניו, כן ראוי שיהיה גם נגלה המשל מועיל איזה תועלת, וא[ף] ע[ל] פ[ני] שאינה כלום בהקש אל המכוון.

כי אמרו "והנה שלם" [בראשית כח, יב] יורה על ענין אחד – פירש החכם ר' משה הנרבוני כי "שלם" יורה על השתלשלות המציאות וסדר חלקיו. ואמרו "מצב ארצה"

53 כלומר הנבוך מכיר את ענין השמות, שהרי מדובר באדם שיש לו ידע בפילוסופיה. אולם הוא משתבש ב"הסתעפויות" שלהם. ראה למשל רוזנברג, שמות.

54 בהמשך דבריו, הרמב"ם מביא את דין ארבעה שומרים כלא רלבנטי לעניינים האלה. והנה כומטינו משיב את העיקרון ההלכתי לדיון, ונראה לנו שהוא מתכוון לומר שדיני השומרים, הרמוזים בארבעה לשונות (חבל בחבל, משיחה במשיחה), הם מבוא ודרך לדלות את סודות "מעשה בראשית" ו"מעשה מרכבה".

55 השווה אברבנאל, פירוש למוה"נ, בתוך מוה"נ עם ארבעה פירושים, ירושלים תש"ך, ח ע"א: "לא ידעתי למה הביא הרב עוד הפסוק הזה. האם יביא כל הדברים שידברו במשלים בכל ספרי הקדש? ואחשוב שהביאו, לומר שלפי שחז"ל אמרו במאמר הקודם 'כך המשל הזה אינו כלום', שלא נחשוב שהיה דעת שהמשל אינו כלום. כי הנה המשל תמיד יש בו חכמה מדינית ומעשית תועלת. אבל אמרו 'אינו כלום', ר"ל לענין הנמשל, ולכן הביא הפסוק הזה ופירושו, להגיד מעלת המשל, שהוא ככסף, ומעלת הנמשל, שהוא כזהב".

[שם] יורה על עולם היסודות, שהוא בתוך⁵⁶ קבוב גלגל הירח. ואמרו "מגיע השמימה" [שם] יורה על עולם הגלגלים. "והנה מלאכי אלהים" [שם] – יורה על עולם השכלים הנבדלים. ואמרו "עולים" [שם] – יורה [ב5] על כי הם עלות,⁵⁷ "ויורדים" [שם] – עלולים בצרוף. ואמרו "הנה ה' נצב עליו" [בראשית כח, יג] – יורה על ענין שביעי, כי הוא ית' הסבה הראשונה, והוא על הסלם, נבדל מכל גשם,⁵⁸ הפך מאמרי הכופרים: "נבנה לנו עיר⁵⁹ ומגדל וראשו בשמים" [בראשית יא, ד].⁶⁰ ואמר שכן יוכן פירוש זה במקום הזה.

והרב פירש פירוש אחר, ח[לק] א פ[רק] טו, גם עיין, ח[לק] ב פ[רק] י, ולא ידעתי מה נדחק החכם לשנות פירוש הרב. כי יהיה "מלאכי אלהים" [בראשית כח, יב] – יורה על הנביאים, והם ב' מינים, כי העולים מדרגה אחת והיורדים מדרגה אחרת. ויהיה המשל גם לפי זה הפירוש המסכים עם פ[ירוש] הרב מורה על ז' ענינים, מלבד אם יחשב שבזה הפירוש לא יזכיר עולם השכלים. ואנחנו נאמר שהם נכללים במלת "השמימה" [שם], כי העלול יורה על מציאות עלתו, או בפסוק "והנה ה' נצב עליו" [בראשית כח, יג], שיכלול כל נבדל.

צואת זה המאמר

השב פרקיו זה על זה – כי הוא אמר שאפי[לו] הראשים ההם אינם מסודרים, אבל מפוררים ומפוררים.

והשמר – כתב החכם ר' משה הנרבוני שהוא מקור.⁶¹ ויש נוסחאות כתוב בהם "באור מורה על ספק",⁶² ולפי זה יהיה צווי.⁶³ אך מה שכתב הנרבוני עקר.

עת לעשות לה' – בזמן שהפרו תורתך. כי לולא זה הספר, כמה טעויות היו טועים, והיו מיסדים אותם על פסוקי התורה, כאלו התורה ראה להם על הדעות המזוהמות ההם.⁶⁴

56 במהדורה: "כל מה שבתוך", ולא "בתוך".

57 במהדורה: "עלות", ולא "עולים".

58 במהדורה נוסף: "לא בו".

59 במהדורה ליתא "נבנה לנו עיר".

60 נרבוני, פירוש למוה"נ (מהדורת חיון), בתוך Maurice R. Hayoun, Moshe Narboni, Tübingen 1986, עמ' 130, שו' 14–21.

61 שם, עמ' 131, שו' 1: "וענינו ההישמר מפני באורים מסופקים".

62 בתרגום התיבוני שלפנינו: "והשמר מלחסר באור ספק". ובתרגום שוורץ: "וזהירות מפני פגימה בהבהרת בעיות סבוכות" ראה רמב"ם, מוה"נ (מהדורת שוורץ), עמ' 19.

63 דהיינו פנייה אל הקורא שיישמר מפני ביאורים מסופקים.

וכל מעשיך יהיו לשם שמים – שיתועל הראוי, ואף ע[ל] פ[ני] שינוק הבלתי ראוי.

הקדמה.

סבות הסתירה – הנחשבת כן או האמתית. ופי[ר]וש[ת] סתירה – שיהיה המאמר האחד מחייב והאחר שולל, אם האחד כולל והאחר חלקי, או נושא שניהם איש אחד רמוז אליו. וההפך ידוע.⁶⁵

והסבה החמשית הכרח הלמוד וההבנה. שאם יצטרך ללמד האדם דבר קל, וקודם הדבר הקל ראוי ללמד הצעה על הדבר הקל, וההצעה היא חמורה, למוד הקל יקדם על באור החמור. כן הראוי. ולהיות החמור הצעה, מלמד לו החמור מבלי דקדוק תחלה, עד שיקח מה שראוי לקחת ממנו הצעה בלמוד [א6] הקל. ואחר ידוקדק הענין ויתבאר כראוי במקום אחר.

ראה דבריו של ר' פלוני בכך וגו' – ירצה שכאלו האמת כלו הוא הרב האחד בכלל, והעדר האמת הוא האחר, כי לא תהיה סתירה אם הנושאים מתחלפים, אחר שבכך וכך סתם לן ברב האחד, ובכך וכך סתם לן בכמו האחר. ואילו יזכיר שמותם, לא תהיה בכאן סתירה. והחכם ר' משה הנרבוני דרך דרך אחרת, אמנם היא קרובה לזאת.⁶⁶

כי זה הענין ג[ם] [כ]ן מסתרי התורה – כי הדעות והאמונות הם לאחדים,⁶⁷ נתנו מרועה אחד,⁶⁸ והסותר בנראה ראוי שיפורש לחכמים למה ואיזה משניהם בעל התוך.⁶⁹

64 השווה נרבוני, פירוש למוה"נ (לעיל, הע' 67), עמ' 131, שו' 1–3: "לולי חברו האמתי, כבר היתה התורה האמתית מופת בדעות מזוהמות, ובהאמנת ענינים גשמיים באל ית' וברוחניים". מפרשי הרמב"ם, האפודי ושם טוב, הולכים בעקבות נרבוני ולשונו.

65 כלומר, סתירה היא במקרה של "כל X הוא Y" (מחייב כולל), ו"יש X אחד לפחות שאיננו Y" (שולל חלקי). השווה רמב"ם, מילות ההיגיון, שער ד, עמ' 20–21.

66 נרבוני, פירוש למוה"נ (מהדורת חיון), שו' 15–22: "ראו רבי מחבר המשנה דבריו של ר' פלוני בכך וכך וסתם לן כותיה – וחסר הבעלים. והנה אם מתנאי הסתירה וההפוך שיהיה הנושא הגזרות אחד, ובכאן נושא שתי הגזרות מתחלפים, כי הם חלקיות, מנאם סותרים, למה שאין מהאומרים אחד שיכלול האמת ולא השקר, וכאלו האמת וסותרו, כלומר השקר, יחס אל כל אחד מהרבנים, ובכלל החיוב והשלילה, ולולי זה הצד לא תחליט בזה סתירה, אחר שאמר בכאן סתם לן כותיה ובכאן סתם לן כותיה".

67 על פי יחזקאל לז, יז.

68 על פי קהלת יב, יא.

69 כינוי לפרשן אלגורי. על "תוך", ראה למשל רמב"ם, איגרת תימן (מהדורת הרב י' שילת), כרך א, עמ' קכא–קכב.